

Debatt

När makten blev synlig i södra Dalarna – synpunkter på arkeologisk historieskrivning

Arkeologin har mycket att tillföra medeltidshistorien och dess rön betyder mycket för kunskapen om vårt äldre samhälle. En av de senaste i raden av medeltidsarkeologiska avhandlingar är *När makten blev synlig i södra Dalarna – senmedeltid i södra Dalarna* av Jonas Monié Nordin (Stockholm 2005). Men som historiker får jag inte den bild av Dalarnas äldre historia som författaren tecknar att stämma överens med den jag skaffat mig under ett halvsekels umgänge med de skriftliga källorna och som borgforskare. Därför känns det motiverat att diskutera ett och annat.

Författaren kallar sig *konstruktivist* och säger sig »läsa» de arkeologiska lämningarna. Några utvalda objekt – 1300-talsanläggningarna på och vid Grådönäset, Hedemora stad från 1446 och Gudsberga kloster från 1486 – undersöks utifrån »sina egna förutsättningar» och med fokus på dem som maktsymboler. De sägs ha »ingått i ett normerande arkitektoniskt program, lanserat på 1300-talet och signifikativt för kungamakten och det högre frälset» (s. 12). De har tillkommit för att tillfredsställa olika grupperns behov av och önskan om makt över människor och resurser. Maktutövningen, i boken kallad feodal, skall alltså främst ha skett i arkitektoniska former och genom kulturella koder, ej genom våld. Begreppet *hegemoni*, hämtat från den marxistiske teoretikern Antonio Gramsci, spelar en huvudroll i framställningen och feodalismen ses som ett hegemoniskt system.

Författaren hävdar att anläggningarna på Badelundaåsens krön invid Dalälven under två perioder från mitten av 1300-talet egentligen inte varit riktiga borgar utan bara försökt se ut som sådana. Om fas 1 heter det att platsen inte har varit befäst i *militärt* men väl i *socialt* avseende, detta trots rika vapen- och rustningsfynd kring den slutna husklungan uppe på åsen

(s. 12). Timmerhusen hade lerklinade ytterväggar för att på håll ge intryck av imposanta stenhus (men varför var också innerväggarna lerklinade?). Om fas 2 – med vallgravar, vindbryggor, palissader och många fynd som tyder på närvaron av krigare och stridshästar – råder delade meningar i boken. På några ställen sägs att anläggningen har varit en borgbyggnad, något som för övrigt beteckningen *castrum* bestyrker (därav framgår att det var fråga om en riktig borg men inte vem som var bygg- eller borgherre). På andra ställen sägs att den inte varit en regelrätt borg eller varit särskilt bra som militär befästning. Författaren lutar i varje fall mest åt det senare och kallar platsen en »social befästning med underordnad försvarsfunktion» (s. 66). Att fyndmaterialet nu blivit utförligt redovisat är värdefullt. Båda anläggningarna blev ganska kortlivade och förstördes genom brand.

Den stora huvudbyggnaden och arrangemangen kring den skulle få folk att böja sig för innehavarens vilja redan vid anblicken. Denna arkitektur med sina kulissartade drag sägs ha varit en totalt genomförd fysisk representation »av den feodala världsuppfattningen, med tydliga hierarkier och föreställningen om ömsesidigt beroende» (s. 95). Och eftersom den yngre anläggningen inte tolkas som ett fäste i egentlig mening är det för författaren möjligt att skriva att feodalismen så att säga kunde smygas in i Dalarna »genom ett ödmjukt makt-språk» (s. 65). Inom synhåll från Grådönäset, ungefär en och en halv kilometer uppströms, ligger en liten konstgjord ö – Borgaholm – med resterna av ett mindre hus på stengrund, liknande en befäst frälsegård. Skapandet av en ö på en sandrevel ute i älven har varit en stor investering och tolkas av Monié Nordin som en hegemonisk strävan. »De feodala relationerna realiserades och stärktes genom flytten av rullsten» över vattnet, heter det bl.a. (s. 11). Ön,

huset och plåtarna skall ha uppförts för »att få allmogens, de kringboendes och de från samma samhällseliga stratas acceptans och villkorslösa samarbete» (s. 146). Anläggningen är från samma tid som den yngre uppe på åsen och har fyndmaterial av samma slag, men dess roll är oklar. Författarens förslag är att det kan ha varit ett ställe dit Grådöfogden kunde dra sig tillbaka när han ville vara privat. (Det finns inget stöd för att fogden varit ägare till den tappade sigillstampen, som författaren f.ö. starkt övertolkar; föremålet på sigillbilden kan vara ett eldstål snarare än ett bultås.)

Han kan i så fall inte ha fått många möjligheter att dra sig tillbaka till detta sitt Sanssouci. Och det ödmjuka maktspråket måste starkt ifrågasättas, för det handlar här om 1360-tal och inbördeskrig. Striden mellan mecklenburgarna och folkungarnas anhängare var inte avslutad, och uppror slogs ned i Dalarna. Det var inte för några tebjudningar som länsherren, hertig Albrekt av Mecklenburg, och hans fogde gång på gång drog dit upp. Och det har uppenbarligen inte räckt med en imponerande borgfasad för att skrämma iväg fienden och hålla allmogen i schack. Avhandlingens huvudobjekt råkar nämligen figurera i en för kunskapen om medeltida svenska borgar och krigståg helt unik källa, Raven van Barnekows räkenskaper (utgivna, såsom framgår av avhandlingens litteraturförteckning, med översättning till svenska och kommentarer av B. Fritz & E. Odelman 1994). Här och i andra källor speglas Grådöanläggningens krigiska vardag under den senare fasen. Räkenskaperna antyder utspisning av en betydande garnison och förekomsten av stridshästar på Grådönäset, vilket väl stämmer med det rika fyndmaterialet.

Från dessa år är många krigståg, fältslag och belägringar kända. Det var i själva verket riktigt hårda tider, nu när de mecklenburgska erövrarna skulle ha ersättning för krigsutgifter och tyskarna försökte roffa åt sig så mycket som möjligt. Med tanke på omständigheterna hade det nog varit bättre för författaren att gå till den tyska borgforskningen istället för den engelska, som dessutom inspirerat honom till att som arkeolog hålla sig borta från skriftliga källor och historisk litteratur (s. 25 f). Risken är i så fall att

mycket, såsom i denna avhandling, blir spekulationer eller gissningar utan förankring i den medeltida verkligheten. Det sätt att se på arkitekturen som Moiné Nordin företräder är heller inte något nytt, i varje fall inte inom konstvetenskapen. Kanske har »kulisseeffekten» betydtt mer för frälsets småborgar och befästa gårdar än för kronans fasta hus.

Anläggningen på Grådönäset skall under den första fasen enligt författaren »ha haft en roll som ideologiskt brohuvud för ett nytt kulturellt och ekonomiskt system som vi kallar feodalism». Vidare får vi veta att »i anläggandet av Grådönäsets andra fas med vallgravar och plåtår hade ett avgörande steg tagits mot inlemmandet av södra Dalarna i det framväxande riket Sverige» (!) eller annorlunda uttryckt att »Dalabergslagen (i och med anläggandet av Grådönäset) dragits in i rikets förvaltning» (s. 101, 120). Byggandet av Grådöanläggningarna och Borgaholm skall ha lett till en dominoeffekt med en rad liknande källarstugor på mer eller mindre artificiella öar och uddar i Österbergslagen (se *Borgbrevet* 1999:1 för belägg på ett »hus» också på platsen för det senare Horndals bruk i By socken) samt tillkomsten av Dalarnas första stad i Hedemora och klostret Gudsberga. »Anläggandet av Hedemora kom sedan att innebära att de feodala relationerna fördjupades och att en feodal ekonomi på allvar slog igenom norr om Dalälven» (s. 148). Tillkomsten av Hedemora liksom städerna Gävle, Bogesund och Västervik sägs ha betydtt »en genomfeodaliserings av det medeltida landskapet» (s. 166). Klosterbygget sägs »avsluta processen genom den historiska allians som då uppkom mellan frälset och allmogen» (s. 13). Det var enligt författaren en framgång för kungamakten, och även frälset, som »steg för steg lyckats lägga under sig landskapets resurser och få makt över dess invånare» (s. 13).

Sammanställningen av de på många håll spridda uppgifterna om den tydligen inte alldeles professionella undersökningen av Gudsberga omkring 1960 är värdefull, men i övrigt tillför avsnitten om Hedemora och Gudsberga inte forskningen något nytt. Jag avstår från att diskutera dem och går istället in på spåren av Dalarnas indragande i riksgemenskapen. Här är

jag faktiskt osäker på vad författaren egentligen menar och om han innerst inne verkligen tror på allt han skriver. Att »makten» vid »feodaliseringen» av denna landsända skall ha tagit sig uttryck i utnyttjande av landskapet och i arkitekturen snarare än i våld och att »härskarna» härigenom varit i stånd att undvika konflikter både då och senare låter vackert.

Men makten hade blivit synlig i Dalarna långt innan man började stöka runt uppe på Grådönäset. Landet hade tidigt anslutits till Mälardalens län vad gällde territoriell och judiciell indelning. Kungamakten hade redan på 1200-talet ordnat förvaltning och rättskipning, byggt kungsgårdar och givit bergverken privilegier samt börjat förläna kronoinkomster. Skatteväsendet är väl utvecklat och reglerat när vi möter det i räkenskaperna från 1366. Det finns tidiga belägg på att frälsemän hade egenhet i Dalarna (se t.ex. ett brev från 1303, *Diplomatarium Suecanum* nr 1403, som kan läsas på Riksarkivets webbsajt). Bergen kan genom sina kungliga privilegier – Kopparberget hade fått sådana redan på 1200-talet – sägas ha haft stadsstatus, och bebyggelsen på Falan vid koppargruvan fungerade nog i praktiken som en stad. Också på den andliga sidan var makten sedan länge synlig genom stiftstillhörigheten, sockenindelningen och kyrkobyggandet. Till och med påven kunde lägga sig i den mest avlägsna dalasockens angelägenheter på 1300-talet.

Duger exempelvis inte kungsgårdarna, såsom den i (Stora) Tuna, där landstinget hölls och landskistan (med handlingar och lagbok)

förvarades, som maktmarkörer? Styret kunde vara mer eller mindre hårdhänt, men makt var det väl i alla fall fråga om, även om bokens författare inte skulle kalla den feodal. Och omkring 1350 skulle den då plötsligt ha bytt skepnad till ett slags sammetsmakt, vilken under senmedeltiden skulle göra sig gällande genom anläggandet av låtsasborgar, småstäder och kloster?

Skall Moiné Nordin och andra arkeologer med framgång bistå oss historiker vid tolkningen av senmedeltidens politiska förhållanden, då får de nog se till att sätta sig in i dessa, ha substans i sin argumentering och inte bara som i det aktuella fallet lägga sin »läsning» av mer eller mindre försvunna anläggningar som något slags luddigt filter över den historiska verkligheten.

För att avrunda med några kärnfulla *essentialistiska* slutord så kännetecknas den svenska medeltidens historia av en nästan ständigt pågående kamp om rikets mer eller mindre oinlagliga fästen. Läs rimkrönikorna! Borgarna står i förgrunden i medeltidens statsrättsliga dokument, och det var inte utan skäl som presumtiva fiender fräntogs sina »hus» eller frälset emellanåt förbjöds bygga fästen. Man frågar sig om Engelbrekt och hans följe på 1430-talet skulle ha gjort sig besvär att tåga runt för att erövra och förstöra så många borgar, om dessa stått där mest för syns skull.

Birgitta Fritz

Bergsgatan 57

SE-112 31 Stockholm

birgitta.fritz@chello.se